

Песоцький Максим Миколайович,
аспірант кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-3123-2088
pesotskiy-m@ukr.net

РОЛЬ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЮ СИСТЕМОЮ (1922–1930 РР.)

Проаналізовано місце НКВС у забезпеченні функціонування в Україні пенітенціарної системи. Зазначено, що спершу за посередництва Головного управління місць позбавлення волі, а згодом завдяки Виправно-трудоваму відділу НКВС влада здійснювала нагляд за виконанням судових вироків, які для порушників законодавства передбачали обмеження свободи. Показано як, шляхом влаштування при виправно-трудова установах виробничих майстерень та налагодження вирощування сільськогосподарської продукції, держава за посередництва НКВС намагалася залучити ув'язнених до суспільно корисної праці. Доведено, що попри зусилля наркомату з налагодження самостійного забезпечення осіб, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, їжею та речами першої необхідності, ув'язнені продовжували потерпати від недоїдання, браку одягу та відсутності засобів гігієни. Незважаючи на незадовільний матеріальний стан, НКВС все ж здійснював спроби налагодити у виправно-трудова установах культурно-просвітницьку роботу та намагався забезпечити хворим ув'язненим доступ до надання медичної допомоги. Наголошено, що в матеріальній скруті перебували не лише в'язні, але й персонал місць позбавлення волі. Службовці пенітенціарної системи отримували мізерну платню, унаслідок чого не могли собі забезпечити достойний рівень життя. Охоронцями ставали випадкові люди, які усупереч службовим інструкціям, налагоджували із в'язнями відносини сумнівного характеру. Зазначено, що після згорання непу в пенітенціарній системі відбулися зміни – частину в'язниць було ліквідовано, оскільки у відділених регіонах СРСР розпочали діяти виправно-трудова табори.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), радянська влада, пенітенціарна система, виправно-трудова установи, ув'язнені, Україна.

Pesotskiy Maksym,
Postgraduate Student of the Department of World History and Archaeology
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-3123-2088
pesotskiy-m@ukr.net

THE ROLE OF THE PEOPLE'S COMMISSARIAT OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE IN THE MANAGEMENT OF THE PRISON SYSTEM (1922–1930)

The article analyses the role of the NKVD in ensuring the functioning of the prison system in Ukraine. At first, through the mediation of the Main Department of Prisons, and later through the Department of Correctional Labour of the NKVD, the authorities supervised the execution of court sentences, which provided for the imprisonment of the offenders. The state, with the help of the NKVD, tried to engage prisoners in socially useful work by setting up production workshops at institutions of correctional labour and establishing the cultivation of crops. Despite the efforts of the NKVD to establish independent provision of food and basic necessities to persons serving sentences in prisons, prisoners continued to suffer from malnutrition, lack of clothing, and lack of hygiene products. Despite the unsatisfactory material conditions, the NKVD nevertheless made attempts to establish cultural and educational work in institutions of correctional labour and tried to provide sick prisoners with access to medical care. The prisoners and the prison staff alike were living in poverty. Employees of the prison system received a meagre salary and, therefore, could not provide themselves with a decent standard of living. Guards were often random people who, contrary to the official regulations, established relations of a dubious nature with the prisoners. Once the NEP was phased out, the prison system was reformed: some of the prisons were liquidated, as correctional labour camps were established in the remote regions of the USSR.

Key words: People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), Soviet regime, prison system, institutions of correctional labour, prisoners, Ukraine.

Актуальність. Встановлення радянської влади в Україні відбувалося насильницькими методами. Своєрідне місце у цьому процесі займала мережа місць позбавлення волі, яка невдовзі після запровадження в Україні непу повністю опинилася у підпорядкуванні НКВС. З огляду на зазначений факт, видається цікавим з'ясування особливостей її перебування у сфері впливів наркомату.

Мета статті – розкрити роль Народного комісаріату внутрішніх справ України в управлінні пенітенціарною системою протягом 1922–1930 рр.

Історіографія проблеми. Серед дослідників, об'єктом наукового пошуку яких стала характеристика участі НКВС України в забезпеченні функціонування пенітенціарної системи упродовж 1922–1930 рр. варто відзначити О. Міхеєву. Дослідниця проаналізувала будову й особливості підпорядкування виправно-трудоустанов наркомату (Міхеєва, 2011). Історико-правовий аналіз діяльності закладів виконання покарань на території України, зокрема протягом 20-х рр. ХХ ст., здійснили І. Іваньков та А. Чайковський (Іваньков, Чайковський, 2010). Розвиток організаційно-правових основ системи покарань в Україні 1920-х рр. розглянув Р. Шматко (Шматко, 2003).

Виклад основного матеріалу. Структурно Виправно-трудоувідділ НКВС, що забезпечував в Україні функціонування пенітенціарної системи, складався із загального відділення, адміністративно-пенітенціарної та виробничо-господарської інспекцій (Іваньков, Чайковський, 2010, с. 118).

Виправно-трудоувідділ мав займатися розробкою питань пенітенціарної політики в місцях позбавлення волі; управляти місцями позбавлення волі; здійснювати керівництво місцевими виправно-трудоуорганами; планомірно розподіляти ув'язнених між місцями позбавлення волі; реорганізовувати старі і створювати нові місця позбавлення волі; запроваджувати нові види примусових робіт; переміщувати, призначати і звільняти співробітників місць позбавлення волі та губернських інспекцій; керувати діяльністю конвойних частин у сфері виконання ними оперативних завдань; сприяти органам Народного комісаріату охорони здоров'я у справі здійснення лікувально-санітарного нагляду і надання медичної

допомоги в місцях позбавлення волі; скласти кошториси для місць позбавлення волі; розробляти за угодою із зацікавленими відомствами і установами норм усіх видів постачання як для ув'язнених, так і для службовців в місцях позбавлення волі; керувати культурно-просвітницькою і політичною роботою в місцях позбавлення волі, а також справою шкільної, позашкільної та професійної освіти ув'язнених (Іваньков, Чайковський, 2010, с. 117–118).

Виправно-трудоувідділ здійснював свою роботу у сфері створення стійкої мережі виправно-трудоузакладів (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 64). На момент передачі усіх місць позбавлення волі в підпорядкування НКВС, що відбулося наприкінці 1922 р., пенітенціарна система УСРР мала такий вигляд: в Україні знаходилося 75 БУПРів (будинків примусових робіт), 10 сільськогосподарських колоній та 2 реформаторії, що спеціалізувалися на перевихованні неповнолітніх правопорушників, із загальною кількістю ув'язнених – 15211 осіб. В 1923 р. кількість будинків примусової праці було скорочено до 58, також було 13 сільськогосподарських колоній, така ж кількість арештних будинків та 2 реформаторії із загальною кількістю ув'язнених – 22932 особи (Міхеєва, 2011, с. 273).

Одразу після підпорядкування пенітенціарної системи НКВС Головне управління місцями позбавлення волі (яке невдовзі отримало назву Виправно-трудоувідділу), в першу чергу, поставило перед працівниками виправно-трудоустанов завдання значно зміцнити в місцях позбавлення волі дисципліну, суворо дотримуватися правил розподільного утримання, а також звернути особливу увагу на виробничі питання. За рахунок підприємств та інших господарських об'єктів, що були в розпорядженні НКВС, вдалося значно збільшити кількість засуджених, які залучалися до суспільно-корисної праці (Іваньков, Чайковський, 2010, с. 112).

Виправно-трудоувідділ активно займався розробкою положень, які б регулювали діяльність пенітенціарної системи. Так, наприклад, у сфері встановлення принципів єдиного виправно-трудоурежиму стосовно неповнолітніх правопорушників Виправно-трудоувідділ у 1924 р. розробив проєкт Положення

про реформаторії. Тоді ж був оприлюднений проєкт Положення про примусові роботи, без позбавлення волі, що передбачав залучення засуджених до примусових робіт без попереднього ув'язнення, шляхом організації для них громадських робіт та застосування їх праці на виробничих підприємствах у місцях позбавлення волі. Крім того, необхідність регламентації правил служби у місцях позбавлення волі, поповнення кадрового складу пенітенціарних закладів, порядку встановлення, призначення посад, а також визначення прав та обов'язків адміністративного складу місць позбавлення волі та внутрішнього розпорядку зумовила розробку Виправно-трудова відділом правил нагляду у місцях позбавлення волі та дисциплінарний статут для їх адміністрацій. Враховуючи потребу повернення до чесного способу життя, необхідність надання матеріальної та моральної підтримки особам, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі, були умовно чи достроково звільнені або звільнені з-під варти за припиненням справи, за амністією чи помилуванням, а також неповнолітнім правопорушникам, Виправно-трудова відділ розробив проєкт Положення про створення губернських товариств допомоги звільненим з місць позбавлення волі (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 65–65 зв.).

НКВС тяжів до децентралізації управління місцями позбавлення волі. Саме тому об'єднання господарських частин БУПРів в єдиному центрі при окружних адміністративних відділах Колегія НКВС вважала ненормальним явищем. Окружним адміністративним відділам пропонувалося керівництво забезпеченням місць позбавлення волі необхідними ресурсами децентралізувати, передавши відповідні повноваження кожному з існуючих БУПРів (В царині праці Наркомвнуправ УСРР, 1925, с. 27).

НКВС докладав зусилля для задоволення хоча б мінімальних потреб засуджених у сфері матеріально-побутового забезпечення.

Звертаючись до питання харчування ув'язнених, слід відзначити існування у місцях позбавлення волі протягом 1920-х рр. надзвичайної одноманітності харчового раціону. Піклуючись про покращення харчування ув'язнених, Виправно-трудова відділом були встановлені мінімальні норми забезпечення

ув'язнених їжею. На добу кожен ув'язнений мав спожити їжі, що містила 2487 калорій, при чому для в'язнів, які займалися фізичною працею, норма харчування збільшувалася ще на 543 калорії (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 74 зв.). Хоча зазначені норми й були закріплені у циркулярі ВУЦВК за № 5064 від 7 травня 1924 р., але втілювалися у життя лише в деяких місцях позбавлення волі. Зазвичай ці норми були нижчими від тих, які були зазначені в циркулярі і лише в незначній кількості випадків рівень поживності раціонів досягав 2000–2200 калорій.

Незадовільний стан продовольчого забезпечення в місцях позбавлення волі пояснював наявність серед ув'язнених значної кількості хворих на цингу, які вимагали медичного догляду. Ситуацію не могла вирішити практика передачі ув'язненим їх рідними продовольчих пакунків, адже навіть у зразковому харківському БУПРі № 1 протягом 1924 р. лише 27,4% ув'язнених на постійній основі отримували передачі, 13,7% частково ними забезпечувалися, в той час як 58,9% осіб їх зовсім не одержувало (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 72).

НКВС вдавався до превентивних дій з метою уникнення серед ув'язнених голоду. В зв'язку з виникненням у 1924 р. в деяких губерніях України недороду зернових культур Головне управління місць позбавлення волі намагалося узгодити з місцевими органами влади питання надання місцям утримання в'язнів кредитів на закупівлю продуктів харчування (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 44, арк. 3).

13 листопада 1923 р. НКВС розповсюдив циркулярного листа «Про порядок видачі ув'язненим обмундирування та прийняття на зберігання особистого речового майна ув'язнених», згідно якого була встановлена єдина форма одягу для всіх категорій ув'язнених, а також покладений обов'язок на адміністрацію місць позбавлення волі забезпечити всіх засуджених казенним одягом (Іваньков, Чайковський, 2010, с. 113). На практиці забезпечення ув'язнених новою білизною та одягом відбувалося лише в дуже рідкісних та поодиноких випадках. Масового постачання ув'язненим

одягу, крім харківського БУПРа № 1, протягом 1924 р. ніде не відбулося (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 72).

НКВС надавав пояснення адміністраціям в'язниць з приводу можливості розпорядження речами ув'язнених, які залишили місця позбавлення волі. Керівники місць позбавлення волі повинні були негайно повідомляти найближчих родичів про речі, що залишилися від померлих. Речі померлих (одяг та взуття), якщо такі своєчасно не забиралися родичами або спадкоємцями, які мали на це право згідно закону про успадкування, або за заповітом протягом 6 місяців, переходили у власність місць позбавлення волі з метою покриття потреб пересильних в'язнів. Речі ув'язнених, які ті після звільнення не забирали з собою, мали протягом трьох років залишатися в БУПРах, а після закінчення цього терміну повинні були передаватися органам Народного комісаріату соціального забезпечення. Витрати за зберігання речей мали лягати на плечі власника речей. У випадку, якщо б у місцях позбавлення волі серед речей ув'язнених виявилися такі, які б мали значення речових доказів, то співробітники в'язниць повинні були негайно передати їх судовим органам (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 44, арк. 4–4 зв.).

Тяжкий стан справ у місцях позбавлення волі існував із забезпеченням умов для дотримання в'язнями правил гігієни. На належному рівні каналізація функціонувала лише в трьох БУПРах, а водогін в десяти (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 35, арк. 47).

Окремим об'єктом НКВС за № 35 від 30 серпня 1924 р. встановлювалися норми забезпечення в'язнів милом – 100 г на місяць, та граничний термін відвідування лазні – 1 раз на 2 тижні (Іваньков, Чайковський, 2010, с. 113). У вересні 1924 р., за пропозицією Виправно-трудоного відділу, в місцях позбавлення волі було влаштовано «тиждень чистоти». Цей захід мав на меті посилення санітарно-освітньої роботи серед ув'язнених (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 72).

В деяких місцях ув'язнення існували випадки відмови в'язнів від обов'язкової санітарної

обробки. Вбачаючи в наявності подібних явищ недостатнє виконання санітарно-просвітницької роботи, НКВС пропонував, поряд з посиленням і поглибленням відповідної роботи серед невдоволених в'язнів, позбавляти їх прогулянок, побачень, права на переписку і отримання передач, притягувати до судової відповідальності (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 44, арк. 10).

Виправно-трудоного відділу НКВС вдавався до дієвих кроків у сфері покращення медичного догляду за ув'язненими. Станом на 1923 р. більшість БУПРів мали лікарняні ліжка з розрахунку – одне на 15 осіб. Хворих обслуговував медичний персонал, зокрема 66 лікарів (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 35, арк. 49). Розпочинаючи з другого кварталу 1924 р. у всіх місцях позбавлення волі на додачу до лікарняних ліжок було передбачено створення 385 інфекційних ліжок. Незважаючи на порівняно розлогу мережу лікарень в місцях позбавлення волі протягом жовтня 1923 р. – вересня 1924 р. до цивільних лікувальних закладів було направлено 389 хворих ув'язнених. Ця обставина пояснювалася тим, що у багатьох місцях позбавлення волі, внаслідок невеликої їх площі, розрахованої на 160–200 осіб, було неможливо створити лікувальні заклади, які б надавали потребуючим увесь спектр необхідних видів кваліфікованої медичної допомоги (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 69 зв. – 70).

Значна кількість ув'язнених була хвора на венеричні хвороби, причому, найчастіше, виявлення у в'язнів відповідних недуг та початок їх лікування відбувався саме у місцях позбавлення волі. Враховуючи цю обставину і беручи до уваги, що місця позбавлення волі, виявивши серед ув'язнених хворих на венеричні захворювання, відповідали за їх лікування до часу звільнення, НКВС 24 липня 1924 р. пропонував адміністраціям місць ув'язнення посилити боротьбу із зазначеною соціальною хворобою. З метою засвідчення того, що звільнені з місць позбавлення волі особи дійсно вилікувалися від венеричних хвороб, лікарям пропонувалося здійснювати щодо них всі види клінічного обстеження. Всіх вилікуваних від венеричних

хвороб на час звільнення з місць позбавлення волі пропонувалося облікувати, а відомості про кількість вилікуваних за видом венеричних хвороб включати до щомісячних звітів медико-санітарних частин місць позбавлення волі (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 44, арк. 5).

Адміністрація місць позбавлення волі, за вказівкою НКВС, залучала в'язнів до культурно-просвітницької роботи. В 1923 р. участь у її налагодженні взяло 96 викладачів – більша частина з кола ув'язнених. Також у цей час в БУПРах функціонувало 40 клубів, члени яких влаштовували концерти та спектаклі (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 35, арк. 49). Виправно-трудоий відділ НКВС у місцях позбавлення волі повсякчас намагався покращити культурно-просвітницьку роботу. Зокрема, протягом 1923–1924 рр. було налагоджено випуск стінгазет. Для більш злагодженої роботи зі стінними газетами Виправно-трудоим відділом були розроблені методологічні та організаційні інструкції. Культурним відділенням Виправно-трудоого відділу НКВС було узгоджено інструкцію про порядок влаштування мітингів, концертів, лекцій у всіх місцях позбавлення волі. Проте робота культурного відділення відбувалася в умовах відсутності зацікавлених у її проведенні осіб, браку коштів, необхідних для здійснення культурно-просвітницької роботи, недостатності обладнання та приміщень у місцях позбавлення волі для обладнання шкіл та клубів (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 73).

З нагоди 10-річчя початку Першої світової війни 3 серпня 1924 р. в СРСР готувалися заходи, спрямовані на засудження світового кровавого конфлікту. До участі в них НКВС вирішив залучити ув'язнених. Зокрема, було запропоновано у присутності осіб, які відбували покарання, виголосити доповіді, що містили тезу про зв'язок війни та викликаних нею економічних негараздів з виникненням масової злочинності; в клубах місць позбавлення волі влаштувати інсценування, сюжети яких містили б посилення на події світової війни; у всіх місцях позбавлення волі випустити спеціальну стінну газету (Центральний державний архів

вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 44, арк. 2).

Виправно-трудоий відділ НКВС з метою усунення дефектів, виявлених під час налагодження бібліотечної справи, зокрема у процесі підбору книг та їх перевірки на предмет наявності інформації, яка суперечила комуністичній ідеології та більшовицькій політиці, розглядав можливість звернення до відповідних політично-освітніх організацій на предмет делегування до місць позбавлення волі бібліотечних інструкторів. Вони мали упорядкувати книги, що були наявні у в'язничних бібліотеках, подбати про те, щоб надалі купувалися книги, зміст яких був би доступний для розуміння ув'язненими (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 60).

Більш краща ситуація у місцях позбавлення волі існувала з налагодженням виробництва. Порівнюючи рівень злагодженості виробництва у майстернях місць позбавлення волі протягом жовтня 1923 р. – вересня 1924 р. з його станом на жовтень 1922 р. – вересень 1923 р., слід зазначити, що робота значно поліпшилася. Так, наприклад, якщо в 1923 р. у багатьох майстернях робота базувалася на кустарному способі виробництва, за відсутності будь-яких технічних пристосувань, то 1924 р. в багатьох майстернях з'явилося технічне обладнання та ручні верстати, а також було встановлено електричні та механічні двигуни. Крім того, збільшилася й кількість самих майстерень, а отже зросла й чисельність працюючих у них ув'язнених (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 73). Попри певне поліпшення ситуації місця позбавлення волі й надалі мали купу проблем. Так, при БУПРі в Могилів-Подільському знаходилось кілька майстерень, але функціонувала тільки одна – кравецька. Інші перебували на простой через відсутність інструментів та грошей (По округах, 1925, с. 26).

Закупівля матеріалів виробничими частинами місць позбавлення волі регулювалася спеціальним обіжником, що його розробив НКВС та розповсюдив за посередництва Виправно-трудоого відділу. Відповідно до виданого циркуляру закупівля матеріалів для місць позбавлення волі мала здійснюватися виключно в державних органах. Тільки в особливих

випадках дозволялося вдаватися до послуг приватного ринку. В такому разі підзвітні особи зобов'язувалися до документів про купівлю долучати довідки від державних органів про те, що необхідні матеріали або інструменти, не могли бути придбані в інший спосіб через їх відсутність (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 30).

Виправно-трудоий відділ НКВС надавав можливість очільникам губернських виправно-трудоих інспекцій та керівництву місць позбавлення волі повідомляти його про виникнення потреб виправно-трудоих установ у придбанні будь-яких інструментів або матеріалів закордонного походження з метою поліпшення внутрішнього виробництва. Заявка повинна була мати виважений характер і стосуватися саме таких необхідних для виробництва товарів, які могли б його суттєво поліпшити та з часом окупити витрачений капітал (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 61).

Також НКВС пропонував губернським виправно-трудоим інспекціям, у тих місцях позбавлення волі, де перевезення матеріалів було масовим, по можливості, придбати для вирішення цих потреб вантажного транспорту, а де такі перевезення були не досить поширеними, дозволив винайм приватного транспорту (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 30).

Адміністрація виправно-трудоих установ нерідко зловживала своїм становищем. У деяких місцях позбавлення волі вироби, які виготовляли ув'язнені, реалізовувалися ними безпосередньо за посередництва наглядачів виправно-трудоих установ. У разі виявлення відповідних порушень Виправно-трудоий відділ НКВС наказував місцевій владі негайно вдаватися до найрішучіших заходів, впритул до передання звинувачених органам суду. Вироби, які ув'язнені передавали охоронцям з метою збуту, належало конфіскувати (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 62).

Досить часто в'язні залучалися до сільськогосподарської праці. Наприклад, БУПР у Кам'янець-Подільську мав сільськогосподарську колонію,

що складалася з 24 десятин орної землі та саду (По округах, 1925, с. 26). Під час збирання врожаю зернових та з'ясування обсягів врожаю всіх інших видів культур у сільськогосподарських колоніях Виправно-трудоий відділ зазвичай пропонував їх працівникам розпочинати складати план реалізації вирощеної продукції. В ньому мало бути зазначено інформацію про приблизну вартість врожаю, обсяги зерна та овочів, які передбачалося залишити для потреб колоній і які належало реалізувати, яким чином очікувалося витратити отримані від продажу сільськогосподарського товару гроші, з точним вказівкою на які саме потреби (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 60–61).

В користуванні місць позбавлення волі перебували значні садові площі. На думку НКВС, продукція садівництва могла стати важливою дохідною статтею. Відзначаючи важливість осінніх садівничих робіт для отримання вдалого урожаю, НКВС 11 вересня 1924 р. надіслав губернським інспекціям місць позбавлення волі обіжник в якому пропонувалося окопати приствольні кола та виорати сади, внести добрива, вдатися до заходів із збереження дерев від морозів, виконати роботи щодо боротьби із шкідниками (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 44, арк. 13).

Існували випадки, коли відомства, які не мали стосунку до функціонування виправно-трудоих установ, намагалися заволодіти їх майном. Так, у 1924 р. Херсонський окружний виконавчий комітет прийняв рішення вилучити з-під підпорядкування низки виправно-трудоих установ округу кілька майстерень та сільськогосподарських угідь. Вважаючи дії виконавчого комітету незаконними, Виправно-трудоий відділ НКВС вніс через прокуратуру УСРР протест до Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Реагуючи на ситуацію, Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету на своєму засіданні 23 травня 1924 р. підтвердила факт недоторканності майна виправно-трудоих установ та неправомирності його відчуження (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 62).

НКВС регулював найдрібніші аспекти функціонування місць позбавлення волі. В 1924 р.

Виправно-трудовим відділом було розповсюджено об'їзник, положення якого визначало зразок типової форми вивісок виправно-трудоустанов. Згідно зразка вивіски повинні були мати прямокутну форму з напівовальним виступом посередині. Фон вивіски мав бути зеленого кольору, літери написів – червоного. На напівовальному виступі мав міститися номер виправно-трудоустанови, на самій вивісці – її найменування двома мовами – українською та російською (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 32, арк. 61).

В 1924 р. Виправно-трудоустановий відділ НКВС клопотався про вирішення питання щодо асигнування додаткових коштів з державного бюджету (в обсязі 1,8 млн. карб, з розрахунку по 200 тис. на кожну губернію) у вигляді довгострокової безвідсоткової позички для проведення відновлювальних робіт у місцях позбавлення волі, які передбачали ремонт виробничого обладнання БУПРів, майстерень, покращення стану сільськогосподарських колоній. Також на порядку денному стояло питання про отримання з державного бюджету дотації, що була необхідна для забезпечення ув'язнених одягом, хоча б у межах 35% від загальної потреби, тобто для 7 тис. осіб, з середнього розрахунку по 60 карб. на кожну людину. Крім того існувала необхідність придбання для охорони виправно-трудоустанов 2 тис. однотипних револьверів системи, а також по 50 патронів для кожного з них (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 61, арк. 39).

27 жовтня 1925 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет затвердив Виправно-трудоустановий кодекс України, який визначив базові принципи розвитку пенітенціарної системи. Положення кодексу задекларували відмову держави від утримання місць ув'язнення тюремного типу та потребу розширення мережі трудових колоній за умови обов'язковості праці засуджених. Серед місць ув'язнення, існування яких передбачав кодекс, переважали установи, в яких засуджені утримувались без суворої ізоляції від суспільства. Основним принципом перевиховання в таких установах проголошувалась праця. До них належали будинки попереднього ув'язнення (для тих, хто перебував під слідством), БУПРи, сільськогосподарські

трудоустанови та реформаторії для неповнолітніх правопорушників. І тільки один вид установ з виконання покарань передбачав позбавлення волі в умовах суворого обмеження дій засуджених – ізолятори спеціального призначення для осіб, притягнених до кримінальної відповідальності за вчинення найбільш тяжких злочинів (Шматко, 2003, с. 182–183).

У середині 1920-х рр. службовий персонал виправно-трудоустанов постійно супроводжували проблеми. Існуюче кадрове забезпечення БУПРів перебувало в досить незадовільному стані. Внаслідок відсутності необхідної кількості охоронців зростала чисельність випадків втечі в'язнів з місць позбавлення волі (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 62, арк. 20 зв.).

В 1924 р. НКВС видав таємний наказ щодо переозброєння охоронців однотипною зброєю. Проте його виконання нашкодило на низку перешкод – відчувалися брак револьверів та нестача коштів на їх закупівлю. Матеріальне забезпечення варті теж перебувало в доволі тяжкому становищі. Зарплата співробітників нижчої ланки не перевищувала 10-12 карбованців на місяць (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 75 зв.).

Дуже напружена ситуація в місцях позбавлення волі України на кінець 1925 р. склалась власне із самим кадровим забезпеченням. Службовці місць позбавлення волі одержували платню з місцевого бюджету. Зрівняння ставок службовців БУПРів зі ставками працівників міліції повністю не було проведено. Пайок службовцям БУПРів не видавався за відсутністю коштів. Оскільки квартирами задоволено було менше половини службовців БУПРів, багато співробітників змушені були за власний кошт винаймати приватне житло. В зв'язку з тяжким матеріальним становищем службовців, вони завжди влаштувалися на дешевих квартирах, що знаходилися на окраїнах міст. Такий стан речей не був бажаним, оскільки у випадку тривоги співробітників БУПРів неможливо було своєчасно зібратися. Перелічені обставини негативно позначалися на якісному складі співробітників, які потрапивши на службу до місць позбавлення волі фактично випадково, за першої нагоди звільнялися (Іваньков, Чайковський, 2010, с. 130).

Виправно-трудова відділ НКВС 11 травня 1926 р. увів у дію «Інструкцію про службу працівників адміністративно-стройового складу виправно-трудова установ УСРР», яка детально регламентувала посадові права і обов'язки співробітників місць позбавлення волі. Значення інструкції полягало в тому, що вперше були детально регламентовані посадові обов'язки всіх без винятку співробітників виправно-трудова установ. Інструкція детально пояснювала обов'язки керівника виправно-трудова установи, його заступників – завідуючого адміністративною частиною, завідуючого господарською частиною, завідуючого виробничою частиною, завідуючого культурно-просвітницькою частиною; помічників очільника виправно-трудова установи – завідуючого корпусом, чергового по виправно-трудова установі; молодшого адміністративно-стройового складу – старших наглядачів, наглядачів у відділеннях, молодших наглядачів. Також інструкція визначала особливості несення служби на різних постах – в корпусах (відділеннях), в майстернях, на кухні, під час супроводження ув'язнених, у зовнішніх воріт корпусу (відділення), на зовнішніх постах тощо (Іваньков, Чайковський, 2010, с. 132).

В 1930 р., основні пріоритети виправно-трудова політики в Україні зазнали змін. Постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УСРР від 15 березня 1930 року в Кримінальний кодекс України було внесено положення про відбування покарання у вигляді позбавлення волі у виправно-трудова таборів, які створювалися у віддалених районах СРСР. Замість прийнятого раніше поділу позбавлення волі на відбування покарання із суворою ізоляцією

і без неї тепер встановлювалось, що кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі мало відбуватися у виправно-трудова таборів або в загальних місцях ув'язнення.

У зв'язку з цим ліквідувались ізолятори спеціального призначення. На початку 1930 р. НКВС розформував і БУПРи. Єдиним типом місць позбавлення волі в Україні (таборів на території республіки тоді ще не було) залишилися виправно-трудова колонії. В них відбували покарання засуджені терміном до трьох років (в таборів – від трьох до десяти років) (Шматко, 2003, с. 184).

Висновки. Отже, вагомою сферою діяльності НКВС була його участь у забезпеченні функціонування пенітенціарної системи, в межах якої існувало кілька типів установ для відбування засудженими покарання. Радянська влада за посередництва наркомату намагалася залучати ув'язнених до праці шляхом їх влаштування на роботу до майстерень або задіюючи до сільськогосподарського виробництва. Попри зусилля НКВС у напрямі покращення матеріального забезпечення ув'язнених, особи, які перебували в місцях позбавлення волі, потерпали від нестачі продуктів харчування, білизни, були позбавлені умов для дотримання правил гігієни. В не надто кращому становищі знаходився персонал виправно-трудова установ, окремі представники якого, з метою отримання матеріальних благ, вдавалися до зловживання своїми службовими повноваженнями, на що жорстко реагував наркомат. Зміцнення сталінського режиму на межі 20–30-х рр. ХХ ст. вплинуло на статус пенітенціарної системи в Україні та роль НКВС в управлінні нею, адже певні категорії засуджених розпочали відправляти до трудова таборів, які знаходилися у віддалених регіонах СРСР.

Список використаних джерел:

1. В царині праці Наркомвнуправ УСРР (1925). *Адміністративний вісник*. № 7–8. С. 27–29.
2. Іваньков, І., Чайковський, А. (2010). Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець 19 – середина 20 сторіччя). Бровари: ХмЦНТЕІ. 208 с.
3. Міхеева, О. (2011). Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти. Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. 456 с.
4. По округах (1925). *Адміністративний вісник*. № 7–8. С. 22–26.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 32. 87 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 35. 117 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 37. 87 арк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 44. 19 арк.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 61. 83 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 62. 26 арк.

---

11. Шматко, Р. С. (2003). Розвиток організаційно-правових основ системи виконання покарань в Україні у 20-тих роках. *Кримінально-виконавча система в Україні: проблеми, пошуки, перспективи. Матеріали науково-практичної конференції [Чернігівського юридичного] коледжу [ДДУ ПВП] «Проблеми виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі та його альтернатив: історія та сучасність»*. Випуск 3. Чернігів: Чернігівський юридичний коледж ДДУ ПВП. С. 182–185.

References:

1. Ivankov, I., Chaikovskiy, A. (2010). Istoryko-pravovyi analiz diialnosti orhaniv i ustanov vykonannia pokaran na terytorii Ukrainy (kinets 19 – seredyna 20 storichchia) [Historical and legal analysis of the activity of bodies and institutions for the execution of punishments on the territory of Ukraine (end of the 19th – mid-20th century)]. Brovary: KhmTsNTEI. 208 s. [in Ukrainian].

2. Mikheieva, O. (2011). Stanovlennia ta funktsionuvannia pravookhoronnykh orhaniv USRR (1921–1928 rr.): istorychni aspekty [Formation and functioning of law enforcement bodies of the USSR (1921–1928): historical aspects]. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 2011. 456 s. [in Ukrainian].

3. Po okruhakh (1925). Administratyvnyi visnyk. № 7–8. S. 22–26. [in Ukrainian].

4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 5. Op. 2. Spr. 32. 87 ark. [in Ukrainian].

5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 5. Op. 2. Spr. 35. 117 ark. [in Ukrainian].

6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 5. Op. 2. Spr. 37. 87 ark. [in Ukrainian].

7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 5. Op. 2. Spr. 44. 19 ark. [in Ukrainian].

8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 5. Op. 2. Spr. 61. 83 ark. [in Ukrainian].

9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 5. Op. 2. Spr. 62. 26 ark. [in Ukrainian].

10. V tsaryni pratsi Narkomvnutprav USRR (1925). Administratyvnyi visnyk. № 7–8. S. 27–29 [in Ukrainian].

11. Shmatko, R.S. (2003). Rozvytok orhanizatsiino-pravovykh osnov systemy vykonannia pokaran v Ukraini u 20-tykh rokakh [The development of the organizational and legal foundations of the system of execution of punishments in Ukraine in the 20s.]. *Kryminalno-vykonavcha systema v Ukraini: problemy, poshuky, perspektyvy. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii [Chernihivskoho yurydychnoho] koledzhu [DDU PVP] «Problemy vykonannia kryminalnykh pokaran u vydi pozbavlennia voli ta yoho alternatyv: istoriia ta suchasnist'»*. Vypusk 3. Chernihiv: Chernihivskiy yurydychnyi koledzh DDU PVP. S. 182–185 [in Ukrainian].